
МҰСЫЛМАНДЫҚ ҚҰҚЫҚ ТҮСІНУШІЛІК МӘСЕЛЕЛЕРІ

*Ахметова Н.С., з.ғ.к, профессор
Шакирова А.Б., з.ғ.м., аға оқытушы
Зарубек З.А., 1 курс магистранты*

Кез-келген құқықтық құбылыстарды түсіну үшін оның түсінігі мен ерекшеліктерін ажыратып алу қажет. Сондықтанда мұсылмандық құқық түсінушілік мәселелерін толыққанды түсіну үшін мұсылман құқығы дегеніміз не, оны қалай түсінуге болады деген сұрақтарға тоқталуымыз керек. Ортағасырлық шарифат пен фикһ немесе мұсылман мемлекеттерінің бүгінгі қалптасуы мен даму мәселелеріндегі құқықтың орны туралы сұрақтар – бұл жалпы құқық ұғымы туралы сұрақтан қоғам үшін маңызы жағынан кем емес (тіпті көп болмаса да) мәселелердің бірі. Отандық және шетелдік заң ғылымдарында мұсылман құқығы мен ислам құқығы ұғымдары жиі кездеседі немесе синоним ретінде қолданылады, немесе мұсылман құқығы шарифатпен немесе фикһпен анықталады, немесе мұсылман құқығының діни және құқықтық қағидалары бір-бірінен бөлінбейді және заң шығару қағидалары көбінесе заңның қайнар көзі ретінде түсініледі. Бұл жағдай кейбір ғалым заңгерлерге мұсылман құқығының заңды сипатын мүлдем жоққа шығаруға негіз береді.

Зайырлы заң ғылымы мұсылман құқығының мәнін әлі толық түсінбеді және бұған бірнеше себептер ықпал етті. Бір жағынан, мәселе мұсылман құқығының эпистемасы (яғни мұсылмандық білім) заңгерлер емес, саяхатшылар, тарихшылар, этнографтар жинаған материалдарды зерттеу нәтижесінде пайда болды. Сондықтан ол мұсылман құқығының барлық заңды табиғатын сенімді түрде жеткізе алмады. Екінші жағынан, біздің ойымызша, бұл шешілмейтін салдар позитивистік ғылымның жалпы құқықты және әсіресе мұсылман құқығын зерттеуге араласуының нәтижесі болды, ол ғылым тек фактілерді сипаттауы керек деп санайды. Позитивистік ғылым, нағыз ақиқат ғылымның жеке салаларында ғана пайда болып, қалыптасатын, философиялық зерттеулердің ешқандай танымдық құны жоқ деген тезиске сүйенетін философиялық бағыт болғандықтан, ол сыртқы белгілері бойынша мұсылман құқығының мәніне ене алмады.

Мұсылман құқығының сыртқы діни бояуы, мұсылмандық құқық түсінушілік мәселелерінің бірі, оның заңды табиғатын көруге мүмкіндік бермейді. Нәтижесінде мұсылман құқығының ақаулы эпистемасы пайда болды. Мұсылман құқығының мәнін анықтау үшін позитивистік көзқарастың болмауы, тиісінше, басқа әдісті таңдау қажеттілігін тудырады. Бір нәрсе анық, бұл тұжырымдаманың мәнін анықтау үшін мұсылмандардың өмір сүруін, нормалардың пайда болуы мен мұсылман құқығының қағидаларын қалыптастыру процесін, оның материалдық және формальды көздерін, мұсылман құқығының тиімділігі мен жарамдылығын, оның өмірдің әртүрлі салаларындағы мұсылмандардың қарым-қатынасына әсері мен рөлін, мұсылман құқығының қазіргі жағдайын зерттеу қажет.

Мұсылман құқығы-бұл тек мемлекетпен ғана емес, мұсылман мемлекеттерінен келетін заңнамамен де байланысты құбылыс. Сондықтан, жоғарыда аталған барлық сұрақтарды зерттеу, біздің ойымызша, мұсылман құқығының мәнін анықтауға көмектеседі, оның барлық әдіснамасы бар позитивистік көзқарас жеткіліксіз. Бірақ мұсылман құқығы-бұл әдеттегі құқық сияқты құбылыс және тәуелсіз емес. Бұл жағдайда мұнда тарихи тәсіл жеткіліксіз. Бұл аралас тәсілді қолдану қажеттілігін тудырады.

Мұсылмандық құқықтың дінмен байланысы, өзінің түбегейлі тұжырымдамасы және теориялық қайнар көзі арқылы басқа құқықтық отбасылардан ерекшелене отырып көзге түседі. Жеке құқық, отбасылық құқық, мұрагерлік құқық, мұсылмандық құқық нормаларымен қоғамдық қатынастар реттеледі. Мұсылман құқық жүйесіндегі құқықтық діни этникалық нормалар, мазмұны жағынан әртүрлі болғанымен, бір-бірімен сабақтаса отырып, біртұтас біріккен кешен түзеді. Мұсылман құқығы мен мемлекеттің арақатынасының өзіндік ерекшелігі бар. Шарифаттың барлық нормалары Құран мен суннадан тұрады. Олардың құдайдың құдіретінен тыс болуы және қағидалар түрде қолданылуы мүмкін емес. Алайда, мемлекет дін сенімінің негізі және діни міндеттердің орындалуы, адамдар арасындағы қарым-қатынасқа нормалар енгізді.

Формальды құқықтың нұсқаларымен таныса отырып, оның мемлекетпен қатынасына көңіл бөлу керек. Мұсылман мемлекеттерінің заң шығаратын формальды түпнұсқалары халифаттың алғашқы қалыптасу кезеңдерінде ғана қолданылған (ҮІІ-ҮІІІ ғғ.). Алайда бұл процесті тәмамдау, мұсылман құқығының одан әрі дамуына тікелей мемлекеттік пәрмен бола қойған жоқ. Мемлекет құқықтың дамуы процесіне объективті түрде ықпал ете алмады. Мұсылман құқығының негізгі ерекшелігі - оның доктриналығы, құқықтанушы беделді оқымыстылардың еңбектері. Санкцияландырылған норма арқылы мемлекет өзінің ролін жанамалай ғана орындап отырған. Бұл әрекет мұсылмандар құқығының доктриналығымен және өнегелілігімен тұжырымдалған. Мұсылман құқығында көпшілік және жеке құқық нормалары әрқашан тәуелсіз болып келді. "Мұсылман тұжырымдық ойлаудың басты бағыты, - деп жазды Р. Шарль.

Мұсылман құқығы - дін мен құқықтың сабақтасуының жарқын көрінісі. Мұсылман құқығы ғылымның жеке саласы емес, ол ислам ілімінің бір ғана жағы. Бұл дін мыналардан тұрады: теологиялық догмалар жиынтығы, міне, мұсылмандар осы ұғымға сенуі керек: шарифат - адамгершілік жолы. Шарифат адам баласы үшін жүзеге асуы міндетті идея ретінде түзілген. Міндетін орындамаған жағдайда адам заң бұзушы болып табылады.

Мұсылман құқық түсінушілігін анықтаудың мәселелерінің күрделілігі мұсылман құқығының табиғатын түсіндірудегі сияқты, сондай-ақ исламның мемлекет пен дін түсініктерін ажыратпайтындығын алға тартуына да байланысты. Көп уақыт бойы ислам тарихында мұсылман құқығы белгілі бір мемлекеттерге басшылық етті, мәні мен міндетін анықтады. «Дін мен патшалық — егіздер, дін — негіз және патша оны қорғайды». «Патша дүниеде тәртіпті орнату үшін керек, ал тәртіп дүниеде діндегі тәртіп үшін қажет» [1; 87], — дейді әйгілі ортағасырлық мұсылман ғалымдарының бірі Имам-әл-Газали.

Бұл тұжырым бойынша академик В.В. Бартольдтің де пікірі қызушылық танытуда. Оның айтуы бойынша: «Ислам алғашқында еврейлік және христиандылықпен бірдей орын талап еткен; Мұхаммедтің өмірінің соңына қарай ол дүниежүзілік басшылық талабын қойды, бірақ дін ретіндегіге қарағанда мемлекет ретінде көбірек» [2; 96].

Қысқасын айтқанда, ислам бір уақытта дін және мемлекет болуға ұмтылады. Христианділікке қарағанда ислам: «Цезерге — цезерлігі, Құдайға — құдайлылығы» тезисін құптамайды. Мұндай ислам мен мемлекетке деген көзқарас қазір де сақталған. Сондай-ақ ислам теориясы бойынша мемлекет шарифат нормаларының орындалуын қамтамасыз ететін діннің қолындағы құрал болып табылады [3;89]. Шарифат нормасы Құдаймен немесе оның соңғы елшісі Мұхаммед пайғамбармен шығарылады, ал мемлекет шарифат нормаларының талаптарының орындалуын қамтамасыз ету үшін қажет.

Мұсылман құқығы мен мемлекеттің ара қатынасының мәселесін қарастырғандықтан, «Араб Халифаты» мемлекетінің пайда болуы себептері мен жағдайын анықтау мәселесі де қызығушылық тудырып отыр. Араб Халифатының пайда болуының себептері мен жағдайы басқа, тіпті діни мемлекеттердің пайда болу себептері мен жағдайынан ерекшеленеді.

Мемлекеттің пайда болуы туралы ілімдер Араб Халифаты мемлекетінің пайда болуының ерекшеліктерін көрсетпейді. Араб Халифаты мемлекеті, барлығына мәлім болғандай, ислам дінінен кейін (немесе бір уақытта) пайда болды, ал, мысалы, христиан діні тиісті мемлекеттер болған кезде пайда болды. Егер Араб Халифатында мемлекет ислам дінінің дамуы үшін қызмет етсе, ал христиан дініне одан бұрын пайда болған мемлекетті де құдай жаратқандығы туралы бәрін сендіріп, және соның нәтижесінде өзіне бағындыруға тура келді. Бірақ христиан дінінің басшылары бұл мақсатта ислам дінінің дәрежесіне жете алмады. Ал ислам әлемінде, керісінше, мемлекеттер ислам дініне деген тәуелділіктен босау үшін көп күш жұмсады, бірақ оған тек кейбір елдер қол жеткізе алды (мысалы, Түркия).

Мұсылман құқығы-ұзақ даму тарихы бар күрделі және көп өлшемді әлеуметтік құбылыс. Сонымен қатар, мұсылман мемлекеттері дамыған сайын, ол қарсылық білдіру формасын, яғни сыртқы көріністі өзгертті. Осыған байланысты, тарих, әлеуметтану, антропология, психология сияқты ғылымдарды, сондай-ақ лигистік мағынада емес құқықтарды пайдаланбай, мұсылман құқығын зерттеу және түсіну мүмкін емес сияқты.

Сөйтіп, ислам дінінің бір бөлігі болып табылатын мұсылман құқығы қазіргі әлемнің ірі құқықтық жүйелерінің бірі болып табылады, сондықтан мұсылман елдерінде заңнама нормаларын соттық түсіндіру өзіндік ерекшелікке ие. Егер мұсылман елдерінің көбісі өздерінің заңдарында ислам қағидалары мен нормаларына беріктігін жариялауын ескерсек, онда заңнама нормаларының соттық интерпретациясы мемлекетпен шығарылатын нормативтік-құқықтық келісімдерінің ислам қағидалары мен нормаларына сәйкес келмеу проблемасы туындайды. Ислам тұрғысынан сот билігімен талқыланған конституциялар мен заңдар сенушілер тарапынан исламға негізделген келісім ретінде қабылданады. Құран мен сүннеттің қағидалары аталған келісімдерге мәтіндік тұрғыда кірмегенмен, ислам тұрғысынан құрамындағы ережелерді негіздей отырып, сенушілердің санасына әсер етіп олардың мазмұнына енгендей болады. Нәтижесінде ислам тұрғысынан талқыланған құқықтық нормалары мен қағидалары сенушілердің алдында мұсылман құқығы жүйесіне сіңгендей болады, ал оларды орындау діни міндет болып табылады. Өзінің консерватизміне қарамастан, сот интерпретациясына кең мүмкіндіктер беретін, ислам құқығы көптеген диспозитивтік нормаларды қамтиды [4; 56].

Сөз соңында мұсылмандық құқық түсінушілік мәселелерінің сан қырлы сипаты бар екенін анықтай отырып, оларды мұсылман құқығының нормаларының қолданылу шеңберінде де және заңнамалық сипатта да ажыратуға болады. Мұсылман әлемінде дін мен қоғам өмірі толығымен тығыз байланыста, және олар бірі бірінсіз өмір сүре алмайды. Мысалға, діни антагонизмдердің әсерінен бәсекелес діни топтардың арасында қақтығыстар орын алуы мүмкін. Мемлекет шеңберінде мұндай қақтығыстар белгілі бір қоғамдық құқықтық тәртіптің бұзылуына алып келеді. Сондай-ақ бұл жауласушы топтардың арасындағы қақтығыстан басқа конфессия өкілдері, дінге сенбеушілер де зардап

шегуі мүмкін. Сондықтан мемлекет заңнама қабылдау арқылы да, іс-шаралар қолдану керек.

Қорытындылай келе, жоғарыда айтылғандардың бәрі орта ғасырлардан бастап бүгінгі күнге дейін ислам құқығының әртүрлі формаларда болуын көрсетеді, бұл мұсылман құқығы ұғымын анықтауда позитивистік көзқарастың сәтсіздігін дәлелдейді.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Керимов Г.М. Учение ислама о государстве и политике. — М.: Знание, 1986. — 344 с.
- 2 Бартольд В.В. Ислам и культура мусульманства. — М.: Ленон, 1992. — 188 с.
- 3 Керимов Г.М. Шариат. Закон жизни мусульман. — М.-СПб.: Диля, 2007. — 512 с.
- 4 Жданов Н.В. Исламская концепция миропорядка. — М.: Наука. — 170 с.

ЖЕТІ ЖАРҒЫ " - ҚАЗАҚТАРДЫҢ ӘДЕТ-ҒҰРЫП ҚҰҚЫҒЫНЫҢ ЕСКЕРТКІШІ

Байназарова Т.С., Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Заң факультеті, мемлекет және құқық теориясының оқытушысы, з.ғ.м.

"Жеті жарғы" XVIII-XIX ғ.ғ. қазақ қоғамындағы қоғамдық-саяси қатынастарды құқықтық реттеудің негізгі актісі. Әдетте-құқықтық нормалардың өзгеруін туындататын және "Жеті Жарғыда" көрсетілген факторлар үйлесімді, олар қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеу қажеттілігін білдіреді және экономика мен саяси билік жүйесінде үстем жағдайға ие әлеуметтік күштердің саясатымен келіседі. Тәуке ханның қалауын зерттеу тек қана өлкенің заң шығару тарихы үшін ғана емес, сонымен қатар Қазақстанның саяси және әлеуметтік тарихы үшін де үлкен маңызға ие.

"Жеті жарғы" мәтіні бізге толық түрде жетпеді. Ол қабылданғаннан кейін көптеген он жылдардан кейін жазылған оның жекелеген фрагменттері ғана сақталған. Ең ерте қазақ старшинасы Кубел Шүкірәлиевтің жазбалары болып табылады. XIX ғасырдың басында қазақ даласында болған Т. Спасский Жергілікті билердің айтуы бойынша Тәуке ханның заңынан бірқатар нормаларды жазып алды. Тәуке ханның қарапайым құқық саласындағы реформаторлық қызметі туралы белгілі бір мәліметтер орыс саяхатшысы Я. Гавердовский еңбектерінде қамтылған. "Жеті жарғы" туралы егжей-тегжейлі шығыстанушы еңбектерінде айтылады. Алайда, бұл тұрғыдағы нормалар жалпы құқық жүйесінен бөлінбеген. "Жеті жарғы" XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында өмір сүрген құқықтық нормалардың кейбір көрнекті білімпаздарынан жеткен. Бұл туралы Абай Құнанбаев, Шәкәрім Құдайбердіұлы сияқты Қазақстанның белгілі қайраткерлері жазды. Олардың ойынша, Тәуке ханның "Жеті Жарғысын" білетін қазақ халқының қарапайым құқығының шынайы білгіш билері болып саналуы мүмкін. XX ғасырдың басында мұндай адамдар өте аз қалды.

Тәуке ханның кереғарлығы қолжазба түрінде болғаны туралы мәліметтер бар. Бірақ, көп мәрте өкілдік кеңестердің нәтижесінде қабылданған, ол тек ауызша декларация болуы мүмкін. Осы болжамының пайдасына-бұл құқықтық нормалардың жинағы барлық үш жүздің аумағында таратуға және пайдалануға жатады. Өкінішке орай, әлі күнге дейін "Жеті жарғы" қолжазба нұсқаларын таба алмады. 1961-1963 жылдары